Sociologie stáří a seniorů

Petr Sak, Karolína Kolesárová

Sociologie

GRADA®

GRADA®

Sociologie

Petr Sak, Karolína Kolesárová

Sociologie stáří a seniorů

Grada Publishing, a.s.

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy
Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude ***trestně stíháno****.*

Kniha vychází s podporou grantu MŠMT ČR „Proměna sociálního obsahu kategorie generace seniorů“ 2D06021.

doc. PhDr. Petr Sak, CSc.
Mgr. Karolína Kolesárová

SOCIOLOGIE STÁŘÍ A SENIORŮ

TIRÁŽ TIŠTĚNÉ PUBLIKACE

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400
www.grada.cz
jako svou 4937. publikaci

Recenzovali:
prof. PhDr. Alena Vališová, CSc.
prof. PhDr. Zdeněk Kolář, DrSc.

Odpovědná redaktorka Jana Červená
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Vojtěch Kočí
Počet stran 232
Vydání 1., 2012

Vytiskla Tiskárna PROTISK, s.r.o.,
České Budějovice

© Grada Publishing, a.s., 2012
Cover Photo © fotobanka Allphoto.cz

ISBN 978-80-247-3850-5

ELEKTRONICKÉ PUBLIKACE

ISBN 978-80-247-8250-8 (ve formátu PDF)
ISBN 978-80-247-8251-5 (ve formátu EPUB)

OBSAH

Předmluva 7

Úvodem 9

1. Stáří v sociální evoluci a v životě člověka **11**
1.1 Sociologie stáří 11
1.2 Vnímání stáří a seniorů českou populací 25
Srovnání s předchozími životními fázemi 31

2. Generace a její vztah ke společnosti **34**
2.1 Generace a její vztah ke společnosti 34
Formování generace 35
Střídání generací a společenská změna, potencialita generace 38
2.2 Tři fáze společenské aktivity generace 41
První etapa: Utváření ideové orientace mladé generace 41
Druhá etapa: Střední generace – tvůrce nových alternativních společenských programů 43
Třetí etapa: Starší generace – naplnění a odcizení 43
2.3 Společenská dynamika a generace 44
K metodologii generační analýzy 47

3. Generace seniorů v historii společnosti **49**
3.1 Metodika výzkumu třígeneračního sociálního vlákna 50
Malá, velká, živá a mrtvá historie 52
3.2 Generace současných seniorů jako článek kontinuity a diskontinuity 52
3.3 Současná generace seniorů a historie 60
3.4 Životní pole sociálního vlákna a jeho dynamika 67
Byt, dům, bydlení ve stáří 74
3.5 Vzdělávání v generačních souvislostech 77
Závěry 84

4. Demografický vývoj a jeho dopad na stárnutí společnosti **86**
4.1 Příčiny změn v porodnosti 89
4.2 Příčiny prodlužování střední délky života 91
4.3 Věk odchodu do důchodu a důchod 93

5. Životní styl seniorů **98**
5.1 Sociální pole a aktivity seniorů 99
5.2 Časový rozpočet a aktivity seniorů 101
5.3 Rodina a životní styl seniorů 110

6. Současná generace seniorů **115**
6.1 Generační rozhraní gramotné kultury a kyberkultury 115

Propast generací, mezník věků . . . 116
Senioři, počítač a internet . . . 120
6.2 Práce, zaměstnání, ekonomika . . . 128
Přednosti pracujících seniorů . . . 133
Pracovní vlastnosti generací . . . 135
6.3 Socioekonomická a zdravotní situace seniorů . . . 136
Zdravotní situace . . . 136
Příjmy a ekonomická situace seniorů . . . 139
6.4 Hodnoty, spiritualita, světový názor . . . 144

7. Společnost, stát, senior . . . 148
7.1 Hodnocení české společnosti a civilizace . . . 148
7.2 Připravenost na stárnutí společnosti . . . 149
7.3 Význam a funkce stáří a seniorů ve vědomí společnosti . . . 155
Ekonomická oblast . . . 157
Společenské funkce . . . 158
Filozoficko-antropologická funkce stáří . . . 160
Negativní limity stáří . . . 160
Senior a společnost . . . 162
Závěry . . . 164

Rozhovory . . . 168
Ilja Hurník . . . 168
Rozhovor s Iljou Hurníkem . . . 169
Jarmila Skalková . . . 174
Rozhovor s prof. PhDr. Jarmilou Skalkovou, DrSc. . . . 175
Miroslav Polreich . . . 182
Rozhovor s Miroslavem Polreichem . . . 183

Romana Křenková – Zvukomalebné jméno smrti . . . 191

Charakteristika výzkumů a studií – realizovaných v rámci projektu MŠMT ČR . . . 195

Klíčová slova . . . 199

Seznam grafů a tabulek . . . 200
Seznam tabulek . . . 200
Seznam grafů . . . 200

Anotace . . . 203

Annotation . . . 207

Key words . . . 211

Content . . . 212

Literatura . . . 214

Rejstřík věcný . . . 220

Rejstřík jmenný . . . 224

PŘEDMLUVA

Těžiště této monografie není v práci s literárními prameny, ale v poznatcích získaných empirickými výzkumy, pro které si v úvodních kapitolách vytváříme teoretický rámec. Sociologické empirické výzkumy jsme realizovali v rozmezí let 2007–2011. Během této doby bylo realizováno osmnáct kvalitativních a kvantitativních výzkumů a analytických a komparativních studií. Grafy a tabulky vycházejí z výzkumů realizovaných v rámci grantu. Charakteristiky výzkumů jsou uvedeny v příloze. Některé grafy postihující vývoj daného jevu využívají pro vytvoření časové řady data z dřívějších výzkumů autorů publikace. Také charakteristiky těchto výzkumů jsou uvedeny v příloze. Pod grafy jsou uvedeny názvy výzkumů a jejich čísla, podle nichž čtenář najde v příloze charakteristiku uvedeného výzkumu.

Některé z výzkumných zpráv jsou v plné verzi uloženy na webové stránce http://www.insoma.cz/. Pro elektronickou komunikaci s autory je možné využít e-mailovou adresu sak@mbox.dkm.cz.

Monografie *Sociologie stáří a seniorů* je výsledkem projektu Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky „Proměna sociálního obsahu kategorie generace seniorů. Příspěvek k sociologii třetího věku. Projekt 2D06021“, s jehož finančním přispěním monografie vychází.

Chceme poděkovat Ministerstvu školství a mládeže České republiky, konkrétně odboru programů výzkumů a vývoje za možnost v delším časovém období zkoumat a přinášet poznatky o zajímavém a pro společnost důležitém sociálním jevu stáří a o postavení seniorů ve společnosti. Je třeba také ocenit profesionalitu týmu MŠMT ČR v řízení vědecko-výzkumného procesu. Zatímco jinými organizacemi financované granty jsou neúnosně zatížené byrokracií a výzkumný tým spíše řeší byrokratické úkoly, v našem případě byla jasně nastavená, po celou dobu platná pravidla a pouze na přelomu roku při vyhodnocování výsledků v běžném roce bylo vyžadováno zpracovávání náročné zprávy o řešení, s dokladovanými výsledky. Kapacita týmu tak mohla být převážnou část roku soustředěna na výzkumné úkoly.

Kvalitativní výzkumy měly v tomto grantu významnou úlohu a umožnily prohloubit pohled na stáří a lépe pochopit seniory. K pochopení stáří v individuálním rozměru uvádíme jako přílohu hloubkové rozhovory s třemi typy seniorů, ve věku mezi osmdesáti a devadesáti lety. Kvantitativní výzkumy rozeberou člověka a jeho život na jednotlivé znaky, z jejichž analýzy je posléze syntetizován poznatek, souvislost, zákonitost, ale celistvý člověk a jeho život se ztratí. Naproti tomu v předkládaných rozhovorech naopak vidíme konkrétního člověka a jeho život v celistvosti. Rozhovory tak doplňují poznatky kvantitativních výzkumů, v nichž jsou lidé a jejich životy „rozebrány na součástky“ a složeny do poznání sociálních jevů.

Ilja Hurník reprezentuje život a stáří špičkového umělce, navíc umělce literárního i hudebního. Málokdy se v jednom člověku objeví talent ke dvěma druhům umění a ještě vzácnější je spojení hudebního skladatele a literáta v jedné osobě. U Ilji Hurníka k tako-

vému spojení došlo, a to navíc na špičkové úrovni v obou oborech. Ilja Hurník dokladuje možnosti seniora být nejen aktivní, ale ukazuje nejnáročnější tvůrčí aktivitu ve vysokém věku na nejvyšší úrovni.

Prof. PhDr. Jarmila Skalková, DrSc., člen korespondent ČSAV naplnila svůj život vědeckou a pedagogickou prací a také její stáří a jeho reflexe je stářím vědce. Prof. Skalková svým odborným životem pokrývá období od konce války až do prvního desetiletí nového století a ve svém odborném životě se musela vyrovnávat s proměnami společnosti i se změnami podmínek pro vědeckou práci. Je tak typickým reprezentantem své generace. Měnící se podmínky však nikdy neměly dopad na nároky Jarmily Skalkové na sebe a na kvalitu vlastní práce. Její publikace se proto natrvalo staly součástí základního fondu české pedagogiky. Prof. Skalková dokázala vyvíjet na špičkové úrovni tři směry aktivit, vědeckou a publikační činnost, pedagogickou a organizačně-řídicí. Pedagogicky působila na středních školách, na vysokých školách působila téměř do konce svého života, ale do tohoto směru je třeba zařadit i pomoc mladším kolegům v odborném růstu a při habilitacích a profesorských řízeních. Toto její vedení charakterizovalo spojení vysoké odborné náročnosti s laskavostí a taktem. Její vědecká práce je dokladována ve vydaných monografiích, ale z paměti se postupně vytrácí třetí směr jejího působení, řízení a organizace vědy, především v rámci ČSAV.

Třetí rozhovor představuje život a stáří člověka praxe, jeho život se neodehrával v tvůrčích zápasech umění či v odhalování vědeckých zákonitostí, ale přímo v zápasech o charakter společnosti a lidského života. Jím napsané stanovisko k sovětské okupaci v srpnu 1968 pronesené v Radě bezpečnosti OSN nebylo jedinou aktivitou, kterou vstupoval do dějin a nastavoval „vlastní kůži". Nejen v srpnu 1968, ale i ve funkcích po listopadu 1989 dával přednost tomu, co považoval za správné, před vlastní kariérou. Za jeho volbu mu lidé moci vždy vystavovali účet, a tak jeho stáří je stářím člověka, jehož život byl nabit událostmi, v nichž se vlastní osud protínal s osudy země, a to nejen jeho mateřské. Jeho statečnost a puzení ke spravedlnosti a pravdě se ukazuje i v jeho publikaci, zaznamenávající diplomatické zápasy a osobní život.[1]

Další text jde ještě dále od snahy o racionální pochopení prostředky kvantitativního výzkumu, přes snahu o celistvé uchopení stáří a seniorů v hloubkových rozhovorech. Esej Romany Křenkové usiluje převést čtenáře do dalšího rozměru, v němž pomocí citu dokáže překonat bariéru mezi ním a stářím světa stařenek. Čtenáři je nabídnuta cesta, na níž se může zkratkou, pomocí citu, stát součástí tohoto světa a pochopit ho.

[1] Polreich, M. *Utajená zákulisí.*

ÚVODEM

Koncepce publikace je postavena na vztahu mezi stářím jako životní fází a generací na jedné straně a společností na straně druhé. Snažíme se analyzovat a dokládat vzájemnou provázanost, změny ve společnosti utvářejí generaci a mění stáří a naopak zpětně generace a její závěrečná fáze stáří proměňuje společnost.

O generaci, jedné z klíčových kategorií, je v publikaci pojednáváno **v několika významech**. **Základní je tradiční význam**, jak o něm pojednává klasik teorie generací Karl Mannheim. Jedná se o **velkou sociální skupinu blízkých populačních ročníků, která se formuje významnou společensko-historickou událostí a specifickými společenskými podmínkami**. Generace se zformuje v rozmezí sociálního věku mládeže a takto zformovaná postupuje společností a dalšími životními fázemi jako mladá, střední a stará generace. Na počátku utvořený generační základ je v průběhu životní dráhy dále obrušován a dotvářen. Vyhraněnost „vyhraněné" generace se tím postupně zvyšuje, „nevyhraněná" generace se stává ještě nevyhraněnější. Základní je zde generační podstata, která vzniká na počátku života generace a prochází dalšími životními fázemi.

Dalším významem je **generace seniorů**, tedy ne ona podstata vzniklá na počátku její existence jako sociální entity, ale **výsledek její cesty společností a životními fázemi**. Stáří generace není popřením její podstaty, vzniklé jako reakce na konkrétní společenské podmínky a historii společnosti, ale naopak převedením této podstaty do podoby stáří. Pozorovatelným projevem této roviny generace jsou rozdíly v jednotlivých životních fázích. Generace se cestou životem, společností a historií obohacuje a částečně i modifikuje a v této souvislosti se otevírá otázka vztahu mezi tím, co je podstatou generace a co onou modifikací.

Do historie naší generace seniorů patří na jejím začátku aktivita vysokoškolských studentů při vylučování svých spolužáků a učitelů z vysokých škol a aktivita stejných osob v listopadu 1989 a na počátku devadesátých let. Co je zde podstatou a co modifikací?

Další sledovanou podobou je generace seniorů jako již víceméně završený proces ve srovnání se stejně uzavřenými jinými generacemi seniorů.

Máme zde tedy sledovatelné podoby generace:

- jako sociální entita, podstata generace vzniklá na počátku její dráhy společností a životními fázemi;
- obohacení generace na cestě životními fázemi a završení této cesty v generační podobě stáří v konfrontaci s předchozími životními fázemi generace;
- generační podoba stáří ve srovnání s podobou stáří jiných generací.

Také stářím se v publikaci zabýváme ve více významech. Jedná se o antropologickou podstatu stáří, která je základem pro sociálně-kulturní a generační modifikaci stáří. Dále to je generačně modifikované stáří a těžiště publikace je v analýze a vhledu do konkrétní

generace seniorů, do stáří určeného generačně a zcela konkrétní společenskou historií a dynamicky se měnícími sociálními podmínkami.

V tomto významu je publikace věnována generaci tvořené ročníky narozenými před druhou světovou válkou. Analýzy prokázaly, že život a osud této generace byly mimořádné, a to se také vtisklo do této generace, o níž lze bez nadsázky říci, že byla zcela výjimečná. Její snaha vtisknout svou generační subjektivitu v podobě společenských vizí objektivnímu světu je neopakovatelná. Jak uboze vedle jejího étosu působí současné generace reprezentované jejich politiky, s jejich světem, scvrklým na snahu co nejvíce finančně profitovat ze svých politických funkcí. Politický život se odvíjí od kauz ministrů a dalších politiků, v nichž jde o odhalení korupce, tunelování, zneužití pravomoci, odklánění peněz, lhaní apod.

Generace seniorů byla největším generačním objektem i subjektem změn sociálních podmínek a životního stylu, včetně hodnot a sociálních norem za celá staletí, subjektem zásadních změn společnosti a hlavním subjektem zlaté éry české kultury v šedesátých letech.

Analýzy také prokázaly, že se stáří, respektive jeho sociální obsah, proměňuje. Nejenže oproti počátku 20. století člověku bylo přidáno třicet let života, ale také se změnila kvalita tohoto života. Senior, podstatně vzdělanější, s touto novou kvalitou se stává subjektem utváření společnosti nového typu, společnosti dlouhověké. Předkládaná monografie chce prostřednictvím poznatků z empirických výzkumů a dalších analýz napomoci vhledu do nových sociokulturních a demografických procesů civilizačního rozměru.

1. STÁŘÍ V SOCIÁLNÍ EVOLUCI A V ŽIVOTĚ ČLOVĚKA

Fylogenetický a ontogenetický vývoj člověka probíhá v souvislostech s jeho životním polem[2] a s jeho dynamikou. Stáří jako vyvrcholení a konečná fáze individuálního života je také důsledkem společnosti, v níž žil a žije. Stáří jako určitý fenomén ve společnosti je produktem společnosti a výpovědí o ní. Stáří nelze chápat bez kontextu celého životního cyklu, všech prožitých etap. Způsob života v dětství, mládí a dospělosti významným způsobem ovlivňuje kvalitu stáří.

Uvedená souvislost mezi stářím a společností se nevymezuje pouze jedním směrem, vlivem na jedince a na jeho stáří, ale také opačným směrem. Časový rozsah této životní fáze, kvalita a obsah stáří zpětně působí na společnost. **Prodlužování délky života člověka má význam nejen vzhledem k jednotlivému člověku. Prodlužování střední délky života obsahuje potenciál zpětného vlivu na kvalitu společnosti na její proměnu v „dlouhověkou společnost".**

1.1 SOCIOLOGIE STÁŘÍ

Člověk a lidská civilizace se vynořily v evoluci z lůna přírody a jsou stále její součástí. Jsou součástí biologické části jsoucna, ale současně na tomto přírodně-biologickém základě vytvářejí nový druh skutečnosti, a tím je sociálno, realita svého druhu, která je produktem člověka, vznikající v jeho vzájemné interakci a spolupráci. Evolučním článkem předcházejícím sociálno je biologická realita, následným navazujícím článkem je vědomí a mysl a proměny její kvality. Člověk a sociální entity proto souvisejí s oběma články evolučního řetězce, s biologickým a s vědomím a myslí. Tato interakce se realizuje prostřednictvím biologického a mentálního pole, která spolu se sociálním polem tvoří životní pole. Biologickým polem se zabývá ekologie, výrazem jeho dynamiky je například globální oteplování. Druhým dvěma složkám není zatím věnována koncepční a systematická pozornost, i když rovněž u nich dochází ke změnám srovnatelným s globálním oteplováním. Mentální pole gramotné kultury, které bylo podstatným způsobem naplňováno tištěnou knihou, se rozkládá a utváří se jeho nová podoba jako infosféra v kyberprostoru (Sak, 2007). Podobně sociální pole po stovky generací utvářené jako

[2] Životní pole je totalita jsoucna vztažená ke konkrétnímu jedinci. Skládá se ze tří složek: biologického, mentálního a sociálního pole, která tvoří dialektickou jednotu podmínek pro celkový vývoj osobnosti a pro jeho způsob života. (Sak, 2000. Teorii životního pole a jeho tří složek jsem rozpracoval ve své kandidátské disertaci Sociální aspekty mentálního zrání a poprvé publikoval v Pedagogice 1978, č. 3, s. 297–303 ve stati Dimenze mentálního zrání. Dále je rozpracovaná v publikaci Proměny české mládeže. /P. S./)

síť vztahů „tváří v tvář“, a to vztahů jak dvou jedinců, tak sociálních skupin, eroduje a po etapě atomizovaného davu před televizní obrazovkou (Riesman, 1968) vzniká nová virtuální sociální realita v kyberprostoru. Nové sociálno má specifický druh strukturace s fluktuující identitou, s neomezeným prostoročasem, s destrukcí rolí a statusu.

Sociálno – jeho prvky, sociální entity a dynamika – je v určitém vztahu k jeho výchozí základně, k biologické skutečnosti. Vztah biologického a sociálního, jejich proměna představuje určité mystérium, a to jak v řádu evoluce, tak i v současném každodenním utváření reality. Není náhodou, že chápání společnosti jako živého organismu má v sociologii bohatou tradici. V historii sociologie můžeme pozorovat vlny zdůrazňování atributů společnosti jako organismu. Tyto vlny vycházejí z uvědomování si „biologického“ jako kolébky sociálního. Společnost jako sociální entita získává charakter organismu nejen svou strukturou a funkcemi jeho částí vůči celku, ale také svou „životností“, životem, „vitae principle“. Naléhavě se vynořuje otázka, co je vlastně životem, životností v případě sociální entity. Prvním krokem je hledání vymezení vůči životu. V čem je rozdíl mezi životem biologickým a sociálním, v čem je podstata sociálního života?

Při srovnávání biologického a sociálního organismu viděl Herbert Spencer rozdíl v rozložení vědomí. Zatímco u biologického organismu jsou nositeli vědomí pouze některé prvky, v sociálním organismu je nositelem vědomí každý prvek – jedinec. Můžeme jít ještě dále v tomto smyslu s tezí, že v sociálním organismu – sociální entitě – je vědomí atributem jeho prvků – jednotlivých lidí –, ale celek – sociální entita – vědomím obdařena není.

Na určení života člověka existuje dokonce metodika a právní norma, tou je aktivita mozku. Z toho odvozeně můžeme snad říci, materiální základ vědomí. Tímto směrem půjde i hledání sociálního života jako materiální sociální základny vědomí a mysli. Sociální život, život sociální entity stimuluje vznik a rozvoj vědomí svých členů a rozvoj lidské mysli. Sociální život se rozvíjí tam, kde lidská mysl slouží prohlubování vědomí a sociální entita napomáhá tomuto procesu. Naopak život sociální entity, tedy sociální život, zmírá idolatrií[3] jakéhokoliv druhu a odcizováním člověka. Technologický pokrok a růst konzumní úrovně života zdaleka nemusí rozvíjet sociální život a vitalizovat sociální entitu, ba právě naopak, mohou být průvodním jevem sociálního umírání, aniž by si to sociální entita uvědomovala.

Biologický život je syntéza kontinuity a diskontinuity, přičemž obě stránky dynamiky mají nezastupitelné funkce. Kontinuita zajišťuje kumulaci a syntézu hodnot (poznání, informací, infrastruktury), diskontinuita je výrazem změny, opouštění zastaralého a překonaného, vytváření prostoru pro nové hodnoty. Smrt má pro biologickou realitu stejný význam jako zrození. Zrození a smrt určují rytmus biologického života. Zrození a smrt jsou hraniční body životní dráhy, která je členěna do jednotlivých fází či stádií života. Událost zrození a událost smrti jsou spojeny životní drahou člověka, rozdělenou na několik úseků, které se odlišují obsahem a funkcí jak ve vztahu k člověku, tak ke společnosti. Erik H. Erikson (Erikson, 1999) kvalitativně odlišná období života nazývá stadii, jejich celek životním cyklem, který v pojetí autora tvořilo nejdříve osm stadií a posléze byl doplněn o deváté stadium. Erik H. Erikson charakterizuje stáří především moudrostí a integritou.

Jednotlivé fáze života mají svou specifickou kvalitu a funkci pro jedince i pro společnost. Hlavní životní fáze, jejichž jedinečnost je zvláště vyhraněná, mají své pojmenování. Mluvíme o dětství, mládí (Macháček, 2011; Ondrejkovič, 1997) dospělosti a stáří. Jedinci nacházející se v těchto fázích mají své pojmenování vyjadřující kvality fáze, kterou pro-

[3] Idolatrie je přesouvání kvalit člověka vně sebe do entity, ve které následně tyto kvality hledá a obdivuje.

cházejí. Mluvíme o dětech, mládeži, dospělých a seniorech. Jednotlivé vědní disciplíny se zabývají těmito kategoriemi podle svého předmětu bádání, přičemž využívají poznatků dalších disciplín.

Dětství je první fází života, v němž se utvářejí základy osobnosti pro celý život. Se změnami společnosti se mění chápání toho, co vlastně dětství je. Objektivně dětství charakterizuje nejvyšší dynamika biologických a psychických změn. Změny ve vztahu společnost–jedinec se následně promítají do proměn chápaní všech procesů, které utvářejí osobnost člověka. Tyto formativní procesy probíhají především v dětství, souběžně s vývojovými procesy, a řadu z těchto procesů ovlivňují. Dějinami pedagogiky se vine polemika, do jaké míry lze na dítě působit, aby se nejednalo o popření jeho svobody a o manipulaci. Alternativní směry pedagogiky někdy dospívají k extrémním závěrům, že by se dítě vůbec nemělo vychovávat (Jůva, 1997). V těchto názorech navazují na J.-J. Rousseaua.

Dětství probíhá především v rámci rodiny, která utváří nejranější vrstvu sociálna v člověku. Sociální jevy spojené s rodinou jsou určující pro sociální zrání dítěte a vývoj jeho psychických funkcí. Proměna rodiny jako instituce se zákonitě promítá do pojetí dětství a výchovy. Základní otázky, do jaké míry respektovat individualitu a osobnost dítěte a jakou míru tolerance, autoritativnosti či demokratičnosti zvolit při působení na dítě, a odpovědi na ně, vyplývají ze společnosti, a jsou proto do značné míry otázkami sociologickými (Havlík, 2002).[4]

Jedná se o natolik závažnou společenskou tematiku, že se kolem řešení uvedených otázek vytvořila samostatná aplikovaná sociologická disciplína „sociologie dětství". V samých počátcích české sociologie byla sociologie dětství koncipovaná jedním ze zakladatelů české sociologie profesorem Arnoštem Inocencem Bláhou, který napsal monografii Sociologie dětství (Bláha, 1946). Po druhé světové válce však nebyla tato disciplína příliš rozvíjena, otázky dětství se řešily spíše v rámci pedagogiky. K určité změně dochází v posledním desetiletí na Masarykově univerzitě v Brně, kde se sociologii dětství věnuje pedagogická i publikační pozornost.

Stáří a dětství jsou životní fáze od sebe nejvíce vzdálené, a přesto mají k sobě blízko. Stáří i dětství jsou ohraničené nebytím, dítě přichází z nebytí, starý člověk do něho odchází. Dítě získává na síle a jeho schopnosti rostou, senior sílu ztrácí a jeho schopnosti klesají. Stáří je obdobím, kdy se jedinec vzpomínkami ve své mysli vrací do svého dětství, ke kořenům a konfrontuje prožitý život s hodnotami, které mu byly v dětství předávány a s představami, jež měl o životě. Dětství a jeho obsah jsou důležitým prvkem v životě člověka, patří k onomu Komenského ráji srdce v protikladu k labyrintu světa (Komenský, 1958), ve kterém člověk i v dospělosti hledá sílu v obtížných životních situacích. Člověk je silný a bohatý také svým dětstvím. Z literatury známe tento mechanismus od nejznámější české spisovatelky Boženy Němcové, která se v nejtěžších chvílích ve vzpomínkách vracela do svého dětství. Součástí kultury by mělo být právo na dětství, které mnoho dětí z nejrůznějších důvodů nemá. Připomeňme hladovějící děti, dětské vojáky, děti žijící na ulici a v kanálech, dětskou prostituci a zneužívání dětí, ale i vytěsnění dětí z přirozeného světa a uvěznění v kyberprostoru s virtuálními postavami počítačových her.

Mládež je sociologickou kategorií a jako sociální skupina se vyděluje v určité historické fázi vývoje sociálně-ekonomických vztahů společnosti a na určité úrovni rozvoje výrobních sil v rámci sociální struktury. Jsou pro ni charakteristické následující rysy:

[4] Těmito problémy se zabývá filozofie výchovy a sociologie výchovy.

- příprava na výkon profese;
- profesionální adaptace a osvojování si profese;
- sociální pozice, v níž nevykonává všechny společenské role (občanské, profesní, rodinné atd.), ale postupně si je osvojuje a přebírá;
- překonávání sociální nezralosti v oblasti společenské nadstavby (interiorizace hodnotového systému, akceptování a osvojování si sociálních norem) a osvojování si sociálních kompetencí;
- přechodnost, procesuální charakter kategorie mládeže. V sociálním věku mládeže dochází k proměně její pozice od objektu společenské péče ke společenskému subjektu.

Stáří je životní fáze člověka ohraničená dvěma časovými body. Horní věková hranice stáří je ostře vymezena smrtí. Spodní věková hranice je rozmazána tím, že jevy a procesy, které tvoří stáří, do života člověka vstupují postupně. Teprve úhrn těchto jevů a procesů tvoří stáří. Každý z jevů a procesů tvořících stáří má svůj vlastní čas a věk, v němž začne v životě člověka působit. Tato individuálnost je provázena a posilována jedinečností každého jedince. Stejné jevy a procesy nastupují u konkrétního člověka sice v určitém limitovaném věkovém rozpětí, ale v jiném individuálním věku. Časová diferenciace nástupu jevů a procesů tvořících stáří vzniká na základě genetické zvláštnosti jedince, jeho životní historie, ale také v důsledku společenských a kulturních faktorů. Patří sem životní styl, zdravotní a sociální systém, kvalita životního prostředí, hodnotový systém, charakter práce a celá pracovní oblast. Podle toho, jak se vyvíjí a proměňuje společnost, mění se také stáří a jeho atributy. Můžeme rovněž pozorovat generační podobu stáří. Každá generace má svou podobu stáří a tyto generační podoby stáří jsou tím odlišnější, čím žila generace v dynamičtější společnosti, v dynamičtější době. Porovnáme-li seniory před sto lety a dnešní seniory, vidíme zcela odlišné stáří. Především by dnešní senioři před sto lety ve svém věku již většinou nežili, protože střední délka života byla o třicet let nižší. Dnešní senioři a senioři počátku 20. století by vypadali jinak, a to nejen oblečením, ale také jejich životní styl by byl odlišný.

Současné stáří je modelováno společností, která adoruje mladí a jeho atributy. Krása člověka se redukuje na krásu vzhledu a těla. Estetickou normou se stává nejen mladé tělo, ale dokonce tělo uměle vytvořené pomocí specializovaných strojů na modelování jednotlivých svalů, plastických zákroků, softwarové grafiky, kosmetických přípravků, každodenní výtvarné aktivity jedinců, zvláště žen, před zrcadlem. K tomu všemu se přidává obal-design (oblečení), který se ustavičně záměrně a účelově mění (móda), aby jedinec musel být stále ve střehu a aktivně měnil svůj obal, čímž prokazuje svou mladistvost a to, že je „in". Vůči těmto požadavkům se současní lidé socializují od nejútlejšího dětství. Již v tomto věkovém období (dětství) nacházíme oběti tohoto společenského trendu spojené s mentální anorexií, bulimií, později v podobě metrosexuálů.

O co náročnější je společnost v požadavcích na vzhled člověka, o to nižší má požadavky na vnitřní kvalitu člověka. Frommova dichotomie „mít či být" (Fromm, 2001) se tak dále posouvá i ve směru proměny obsahu kategorie „být". Být již přestává znamenat vnitřní svět člověka, jeho duši, lidství, ale znamená člověka jako produkt designéra, vizážisty, plastického chirurga, kosmetického průmyslu, přípravků na hubnutí, technologií fitness centra, solária. Estetickou normou či ikonou tedy již není jen mladý člověk, ale dokonce jeho jakási umělá náhražka či mediální a virtuální reklamní produkt. Na televizní obrazovce můžeme vidět monstra, která se takovýmto produktům přibližují.

V takto zdeformovaném světě působí stáří a senior jako něco nepatřičného, téměř neslušného. Pokud juvenilní až infantilní společnost toleruje nebo dokonce akceptuje seniora, je to senior, kterého až k bizarnosti charakterizují znaky současného hédonismu, včetně mravního nihilismu.

Uvedenými trendy je ovlivněna celá společnost, všechny generace, včetně seniorů. Především senioři, kteří se profesně prezentují, jsou často na špičce těchto trendů. Podobně jako se hovoří o umělé identitě v kyberprostoru a o kyborgovi jako o syntéze lidského těla a technologií, můžeme hovořit o novém typu člověka s uměle dotvořeným tělem. Pro tyto zásahy přetvářející tělo přestávají být motivací pouze snahy tělo vizuálně omladit, plastickými operacemi proměňují své tělo i mladé dívky.

Bez problémů se shodneme na konci stáří, které je dáno jednoznačně smrtí, podobně jako počátek dětství je dán narozením, ale určit přesněji věk počátku stáří se nedá. Stáří se objevuje postupně, tak jak se stávají v životě člověka reálnými další a další jevy a procesy, charakterizující stáří.

Jevy a procesy, které naplňují stáří, nemají pouze biologický charakter, ale také psychický, kulturní a sociální. Problematika stáří není jen tématem biologie a medicíny, ale také psychologie a sociologie. Základna fenoménu stáří je sice biologická, na ní se však vrší psychologické, sociologické a kulturní vlivy. Stáří a senioři jsou proto předmětem multidisciplinárního a interdisciplinárního zkoumání.

K pochopení fenoménu stáří je nezbytná sociologie a její aplikovaná disciplína, sociologie stáří. Sociologie se tradičně zabývá životními fázemi a skupinami populace, které jsou obsahem těchto životních fází. Sociologie se zabývá také generacemi, velkými sociálními skupinami, které postupně na své životní dráze procházejí jednotlivými životními fázemi. V každé životní fázi dochází k určité proměně, modifikaci generace a k přenosu jejího potenciálu na společnost. Životní fáze lze připodobnit k oblouku, na jehož počátku, v dětství a v mládí, společnost předává své dědictví generaci, ve vrcholu oblouku je generace především subjektem společenské reprodukce a jak se oblouk klene dolů, generace a jedinci, kteří ji tvoří, se ve stáří ze společnosti stahují do sebe a více či méně dovršují, naplňují svůj život. Životní fáze tak představují „statické složky životní dráhy", jimiž prochází dynamická složka – generace.

Česká sociologie se ve své historii zabývala především sociologií dětství a sociologií mládeže. Sociologie mládeže se v české sociologii intenzivně rozvíjí od poloviny šedesátých let.[5] Pro sociologii stáří a sociologii generací je zajímavé a podnětné navazovat na poznatky sociologie mládeže o generaci ve fázi mládí, která se ve svém vývoji z mládí posunula do stáří.

Sociologie věnuje pozornost jednotlivým životním fázím do značné míry na základě společenské objednávky, na základě toho, jaké problémy jsou ve společnosti aktuální. Šedesátá léta byla ve znamení společenského kvasu, který byl v Evropě a v USA do značné míry spojen s mladou generací. Mírové hnutí proti válce ve Vietnamu a hnutí hippies v USA, studentské hnutí v západní Evropě i studentské hnutí v Československu, usilující o liberalizaci společnosti a o potlačení vlivu stranické byrokracie na společnost, vyvolaly zájem sociologů o problematiku mládeže. Od šedesátých let byla sociologie mládeže jednou z nejrozvíjenějších sociologických disciplín.

O čtyřicet let později se ve společnosti objevil zcela nový fenomén, spojený snad se stejnou generací, ale v jiné životní fázi, fenomén stárnoucí společnosti. Stárnoucí společ-

[5] Sak, P. *Proměny české mládeže*; Sak, P., Saková, K. *Mládež na křižovatce*; Sak, P. *Česká sociologie mládeže*.

nost je důsledkem celé řady jevů a procesů a naopak zapříčiňuje buď jevy a procesy zcela nové, či alespoň řádově zvyšuje jejich rozsah. Fenomén stárnoucí společnosti zasahuje víceméně všechny evropské státy a společnosti tím silněji, čím je daná společnost homogennější. Nositelem stárnoucí společnosti je původní bělošské křesťanské obyvatelstvo, zatímco v první či druhé generaci imigrantská populace proces stárnutí společnosti tlumí.

Stárnutí společnosti a jevy s ním spojené evropské společnosti zaskočilo. Zastihlo je nepřipravené koncepčně, politicky, ale i z hlediska vlastní sebereflexe. Potřeba vnímání, poznání a pochopení toho, co se ve společností děje, jaké jsou příčiny a jak na nový stav reagovat, znamenaly novou situaci.

Nastalá situace znamenala výzvu a objednávku pro všechny vědní disciplíny zabývající se stářím a seniory i výzvu pro společenskou decizi, která by měla na vzniklou situaci reagovat v rovině koncepční a v rovině praktických opatření. Nevýhodou pro decizi bylo, že společenskovědní reflexe stárnoucí společnosti je opožděná a nedostatečná. I to způsobuje, že reakce politiků jsou prvoplánové, povrchní a zcela v zajetí ideologie neoliberalismu. O nedostatečné reflexi stárnutí české společnosti a nepřipravenosti politiků a politiky na novou skutečnost reagovat je přesvědčena drtivá většina české populace, 72 % seniorů a 66 % ostatní populace. [6]

Současný fenomén stárnoucí společnosti není dočasný výkyv způsobený demografickou vlnou či vlnami, ale jedná se o trvalou proměnu minimálně evropské společnosti. Požadavek rozvoje disciplíny sociologie stáří proto není jen dočasný, nutný pro řešení aktuálního problému, ale sociologie stáří je potřebná jako trvalý gnoseologický nástroj sebereflexe a sebeřízení společnosti.

Pro společnost a člověka měly dalekosáhlé důsledky takové jevy jako vznik a rozvoj volného času a kategorie mládeže, které byly důsledkem zvýšené produktivity a určité nadprodukce v dané společnosti. Ta umožnila vyčlenit z práce po určitou dobu skupinu jedinců, kteří již nebyli dětmi, a umožnit jim, aby se vzdělávali a získávali kvalifikaci pro budoucí povolání. Postupně se zvyšoval podíl jedinců, kteří měli možnost se vzdělávat a prodlužovat dobu, po kterou se vzdělávali. Podobné funkce měl volný čas. Obě kategorie, volný čas a mládež, přinesly nárůst tvůrčího a inovačního potenciálu jednotlivé společnosti a lidstva. Bez těchto kategorií si nelze představit rozvoj vědy a vše, co z výsledků vědy vyplývá.

Současné proměny stáří a seniorů mohou přinést podobné proměny společnosti jako vznik kategorie mládeže a rozvoj objemu a obsahu volného času. Je však otevřenou otázkou, jak se na stáří a seniory dívat. Současná juvenilní politická reprezentace a mediální scéna prosazují ve veřejném prostoru v duchu ideologie neoliberalismu pohled na seniory a na stáří jako na něco, co představuje pro ekonomiku a společnost zátěž, zbytečný výdaj, něco s čím je třeba se vyrovnat, ale co představuje něco zbytného, co „spotřebovalo" svůj smysl, „samo sebe" a nyní je „nám mladým, aktivním, produktivním, konkurenceschopným na krku, na obtíž". „Nebýt starých, společnost by neměla problémy, státní rozpočet by byl vyrovnaný, mladí by nemuseli vydělávat na ty staré."

Domníváme se, že takový pohled na stáří je zcela chybný. Je třeba vystoupit z dobových klišé, pohledů a hodnocení, v nichž cílovou hodnotu představují ekonomické kategorie a člověk a společnost jsou vůči nim instrumentální a obslužné, a stáří chápat v širším kontextu vývoje života, člověka a civilizace. Smysl, význam a kvalita společnosti

[6] Sak, P.; Kolesárová, K. *Zpráva z výzkumu „Senioři v stárnoucí české společnosti"*. Praha, 2011.

není společnosti jako sociální entitě imanentní, ale je odvozen z mysli a vědomí člověka.[7] **Podle toho, jaké vytváří společnost podmínky pro rozvoj mysli a vědomí člověka, lze hodnotit kvalitu společnosti. Hodnotu každé společnosti určuje dosažená úroveň mysli a vědomí člověka.**

V dětství a mládí převažuje osvojování si dědictví společnosti a lidské civilizace a rozvoj kompetencí, potřebných k životu ve společnosti. Ve fázi střední generace člověk pod tlakem existenčních, pracovních a rodinných povinností, dluhů, hypoték a budování kariéry každodenně vstupuje do desítek interakcí, konfliktů, je účastníkem mikro i makro událostí a načerpává zásobárnu zkušeností nejrůznějšího druhu. Získává zkušenosti nejen o vnějším, objektivním světě, ale také zkušenosti o vnitřním světě, sám o sobě, jak na určité podněty reaguje, co preferuje, čemu se vyhýbá. Při vyhodnocování těchto zkušeností a při vyvozování závěrů z těchto hodnocení však není zcela svoboden.

Život ve společnosti také přináší reakce na chování, názory a postoje člověka. Je pod společenským tlakem, který znamená, že určitá reakce je sankcionována a jiná je odměněna. Nejúspěšnější je ve společnosti typ chování člověka, který „jede na vlně", právě v daném okamžiku ve veřejném prostoru požadovaného chování, názorů a postojů. Proto v české společnosti může patřit k nejpreferovanějším politik, který byl schopen, víceméně souběžně, za jednu stranu být senátorem, za druhou ministrem a ve třetí straně být předsedou. To je právě ta schopnost chytat vlny a kariérně surfovat. Ne náhodou jsou dnes největšími antikomunisty bývalí stalinisté, nomenklaturní členi KSČ, agenti a důstojníci STB.

Společenský tlak nejen umenšuje naši svobodu, ale také ničí autenticitu našeho bytí. Mechanismy racionalizace pokřivují reflexi skutečnosti i našeho chování tak, abychom si ve svém sebehodnocení zachovali jakousi mravní integritu, ovšem za cenu falešného vědomí. Jiná je situace u jedinců, u nichž v důsledku narušeného individuálního vývoje chybí Kantův kategorický imperativ či Sokratův daimonion, jedná se například o deprivanty (Drtinová, Koukolík, 1996), kteří se bohužel uplatňují především v politice.

V poslední době lze pozorovat utváření nového typu sociability, která se ve statistickém a kulturním pojetí normality může zdát normální, avšak dle chápání normality Ericha Fromma je vznikající typ sociability produktem „nemocné společnosti" (Fromm, 2009).

Sociabilita se v užším pojetí definuje kompetencemi potřebnými k životu ve společnosti. V našem širším pojetí definujeme sociabilitu jako strukturovanou složku osobnosti, která jedinci komplexně zabezpečuje život ve společnosti a prostřednictvím společnosti. Představuje společnost a „společenskost" transformovanou do personálního módu, tedy sociálno dané společnosti převedené do individualizované a jedinečné podoby konkrétního člověka s jeho sociálním polem. Společnost ve svém zájmu nejdříve rozvíjí sociabilitu svých „sociálně se rodících členů", aby následně prostřednictvím rozvinuté sociability tito jedinci rozvíjeli společnost. V sociabilitě člena sociální entity dochází k průsečíku vitální subjektivity člověka s dynamickou složkou sociální entity. Sociabilita je odvozena od společenských vztahů dané společnosti, a je proto vázána na danou společnost, a tudíž je také historickou kategorií.

Sociabilita je tvořena všemi složkami osobnosti, které mají vztah ke společnosti a k sociálním jevům. Především se jedná o hodnoty, sociální normy chování, schopnost empatie, kompetence reflektovat a analyzovat sociální jevy a jednat relevantně, kompetence sociální komunikace, interakce a kooperace, schopnost navazovat a rozvíjet sociální vztahy, schop-

[7] Sak, P. a kol. *Člověk a vzdělání v informační společnosti.*

nost diferencovaného chování v odlišných sociálních skupinách a rolích. K sociabilitě patří také sociogenní potřeby a schopnost tyto potřeby uspokojovat. Sociogenní potřeby jsou součástí sociálně zdravého jedince, jedinec postrádající tyto potřeby je svým způsobem deformovaný, nedovyvinutý, je jakýmsi sociálním invalidou. K sociálnímu zdraví nestačí tyto potřeby mít, ale je nutné je také uspokojovat. Sociogenní potřeby jsou na různé úrovni, vyvíjejí se a do značné míry ovlivňují sociabilitu člověka[8]. Řečeno ve zkratce, sociabilitu chápeme jako subjektivně přetvořený otisk společnosti ve struktuře osobnosti jedince.

Můžeme hovořit o modální sociabilitě či o sociabilitě modálního člověka anebo také o určitém rozptylu sociability v dané společnosti. Tento rozptyl znamená pásmo, v jakém se pohybují znaky tvořící sociabilitu. Na okrajích tohoto pásma se nachází sociabilita spojená s deviací až patologií.

Jedinci z okraje pásma sociability jsou ve společnostech používáni ve specifických situacích. Po listopadu 1989 široká amnestie přispěla k destabilizaci české společnosti, s pokračující druhou válkou v Iráku byli ve stále větším měřítku americkou armádou využíváni propuštění vězni z amerických věznic. Personál německých koncentračních táborů za druhé světové války, lékaři provádějící pokusy na živých lidech, mučitelé v Abu Gray, to vše jsou skupiny lidí se sociabilitou mimo pásmo normality. Součástí výcviku vojáků je ve značné míře přeprogramování jejich sociability, protože antropologickou konstantou sociálního chování člověka je nezabíjet druhého člověka. Tato konstanta má vedle biologicko-antropologického rozměru i rozměr sociální a duchovní. V křesťanské kultuře k základům chování člověka patří příkaz „nezabiješ bližního svého". Úcta a respekt k životu je neopominutelnou součástí i dalších světových náboženství buddhismu a hinduismu minimálně dvě a půl tisíciletí.

Přesto stále vidíme znova a znova zabíjení lidí, jak jedinci, tak velkými skupinami, případně státy. V případě individuálních vražd si společnost a jedinci patologii takového činu uvědomují. V případě států je však zabíjení lidí tolerováno či dokonce vnímáno pozitivně. Čin ojedinělého střelce v Norsku vyvolal celosvětové zděšení, i když přesněji řečeno, šlo o „mediální" zděšení. Stejné činy či masovější zabíjení lidí, pokud za ním stojí jedinec s odpovídající funkcí, je vnímáno jako něco normálního. Oběti z 11. září 2001, které zahynuly po nárazu letadel do Obchodního centra v New Yorku, jsou každoročně celosvětově pietně vzpomínány, na oběti bomb z letadel NATO v Jugoslávii, kterých je zhruba stejně, si svět a světová média ani nevzpomenou.

Sociabilita, ač smysly nepostižitelná, patří k významným atributům sociálna a konkrétní společnosti. Pozitivní sociabilita patří k tomu, co nazýváme sociálním kapitálem.

Sociabilita je strukturována v závislosti na struktuře společnosti a je také produktem sociálního vlákna[9]. Součástí sociability je i jazyk. I když mateřský jazyk je jeden, tak každé sociální vlákno tento jazyk individualizuje, přestože je současně jazyk individualizován také aktuálně v rámci mladé generace. Tyto vztahy však nemají kauzální, ale pravděpodobnostní charakter, a další znaky sociálního a psychického charakteru mohou tyto sociální souvislosti utlumit či popřít.

Sociabilita jako fenomén i jako atribut určité entity má svou historii a dynamiku. Dynamika je živá stránka sociability, na kterou je neustále působeno ve směru narušení její stability a přeměny. Historie znamená uzavřenou minulost sociability, její předchozí

[8] Viz Sak, P. a kol. *Člověk a vzdělání v informační společnosti.*

[9] K pojmu sociální vlákno viz kapitolu 4. Generace seniorů v historii společnosti.